

ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΑΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑΙ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Εἰς τὸν Βίον τοῦ Ὁσίου Στεφάνου τοῦ Νέου¹ ὑπάρχει τὸ ἐξῆς χωρίον, ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἐν Κρήτῃ μαρτύριον εἰκονολάτρου ἱερέως, τοῦ ἄββᾶ - Παύλου, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄: «*Παρήχθη δὲ εἰς τὸ μέσον Ἀντώνιος τῆς Κρητῶν νήσου . . . καὶ φησιν: Πῶς ὑπ' ὄψιν ἀδακρυτὶ ἀγάγοιμι, πατέρες τίμιοι, τὰ τοῦ ἄββᾶ Παύλου ἀριστεύματα; Οὗτος γὰρ ὁ γεννάδας κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισαυτάπου τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαοδοτύρου καὶ προσήχθη πρὸς ἐξέτασιν ἐν τῷ λεγομένῳ Πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου . . .*»².

Τὸ χωρίον τοῦτο, πρὸς διάφορον ἕκαστος σκοπόν, ἐχρησιμοποίησαν οἱ Β. Λαούρδας καὶ Γ. Σπυριδάκης εἰς μελέτας των δημοσιευθείσας πρὸ τριετίας³. Ποιούμενος μνείαν τῶν μελετῶν τούτων ὁ καθηγητῆς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Ν. Τωμαδάκης εἰς μελέτημά του ὑπὸ τὸν τίτλον Κρήτη = Χάνδαξ = Ἡρακλειον⁴ μέμφεταιί πως τῶν δύο μελετητῶν, διότι δὲν ἀντιλήφθησαν καὶ δὲν ὑπεγράμμισαν τὴν σημασίαν τοῦ χωρίου διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως τοῦ Ἡρακλείου, γράφων τὰ ἀκόλουθα: «Οὐδέτερος τῶν δύο τελευταίων χρησιμοποιησάντων τὸ χωρίον ἐσημείωσεν ὅτι τὸ χωρίον εἶναι σημαντικώτατον διὰ τὴν μνείαν τοῦ Ἡρακλείου, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὁ Χάνδαξ⁵. Ὡς γνωστὸν τὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς

¹) Βλ. Migne, Patrologia Graeca, τ. 100, 1069 - 1185. Ὁ Στέφανος ὁ Νέος ἐμαρτύρησεν ὑπὲρ τῶν εἰκόνων τῷ 767, ὁ Βίος του δὲ συνεγράφη τῷ 808 (βλ. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκης, Τὸ Θέμα τῆς Κρήτης πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. ΚΑ' [1951] σελ. 65).

²) Migne, ἐνθ' ἄνωτ., 1160.

³) Βασ. Λαούρδας, Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας, «Κρητικά Χρονικά», τ. Ε' (1951), σελ. 51, 52. — Γ. Κ. Σπυριδάκης, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 64.

⁴) Ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΚΑ' (1951), σελ. 235 - 237.

⁵) Τοῦτο ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Β. Λαούρδαν δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές. Διότι οὗτος εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευομένην μελέτην του, σελ. 52, ἐπάγεται σχετικῶς τὰ ἐξῆς: «Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ πληροφορούμεθα ὅτι εἰς Κρήτην, τουλάχιστον εἰς τὸ Ἡρακλειον, ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε' ἐγένετο διωγμὸς κατὰ τῶν εἰδωλολατρῶν». Καί: «...οἱ κώδικες ὁμιλοῦν μόνον καὶ σαφῶς περὶ Κρήτης καὶ Ἡρακλείου...». Ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Β. Λαούρδας ἐμμέσως μὲν, ἀλλὰ χωρὶς καμμίαν ἐπιφύλαξιν, ἀναγνωρίζει μνείαν τῆς πόλεως Ἡρακλείου ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ.

πόλεως ταύτης ἔχομεν ἐκ τοῦ Στράβωνος (X, 476, 484), τοῦ ὁποίου ἡ μήτηρ ἦτο Κνωσία. Κοινῶς δὲ πιστεύεται ὅτι ἕως οὗ τὸ 1822 ἐν Κρήτη οἱ λόγιοι ἐπαναστάται ἀνέστησαν τὸ τεθαμμένον τοῦτο ὄνομα τῆς μικρᾶς πόλεως⁶, ἐπινείου τῆς ἐνδόξου Κνωσοῦ, τοῦτο ἦτο ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἀνύπαρκτον. Ὁ Ξανθουδίδης μάλιστα, πραγματευόμενος ἐπὶ τοῦ θέματος ἐπάγεται: «ἄλλο ζήτημα, ἂν ἔπρεπεν ὅλως διόλου νὰ μεταβληθῆ τὸ τόσον λαμπρὰν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν ἔχον Κάστρο καὶ νὰ λάβῃ τὸ ἄσημον ἄλλως ὄνομα τοῦ ἀσήμου πολιχνίου Ἑρακλείου!» Ἀπεναντίας νομίζω ὅτι ὀρθῶς ἐδόθη τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἡ πόλις μέχρι τῆς καταλήψεώς της ὑπὸ τῶν Ἀράβων (827), οἱ ὁποῖοι, φαίνεται, περιεχαράκωσαν ἀπλῶς αὐτὴν διὰ τοῦ Χάνδακος (τάφρου), Κρήτην καὶ Κάστρο τὸ πρὶν καὶ Ἑράκλειον καλουμένην. Ἄλλὰ περὶ τούτου ἄλλοτε πλείονα⁸.

Εἶναι προφανές ὅτι τὰ ὡς ἄνω συμπεράσματα συνήχθησαν καὶ διευτυπώθησαν μετὰ πολλῆς τῆς σπουδῆς. Καὶ ἡ μὲν τελευταία φράσις τοῦ Τωμαδάκη: «ἄλλὰ περὶ τούτου ἄλλοτε πλείονα», ὑπισχνουμένη ἔστω καὶ ἀορίστως πληρεστέραν τοῦ θέματος ἐξέτασιν, ἐκόλαζέ πως τὸ ἀτελές τοῦ μελετήματος καὶ ἀπέτρεπε τὴν ἄμεσον αὐτοῦ ἀνασκευήν, παρῆλθεν ὅμως ἔκτοτε σιωπηλῶς μία τριετία, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει τὸν ἔλεγχον τῆς προβληθείσης καινοφανοῦς γνώμης τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ προβαλὼν αὐτὴν — γνωσιότατος πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος καὶ Κρήτης — μὲ τὸ ἐπιστημονικὸν κῦρος του εἶναι δυνατὸν νὰ παγιώσῃ σοβαρὰν περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς μεγαλυτέρας πόλεως τῆς Κρήτης πλάνην.

Ἡ ὅλη διατύπωσις τοῦ χωρίου, ἐφ' οὗ ὁ καθηγ. Τωμαδάκης ἐστήριξε τὴν γνώμην του, δὲν ἐπιτρέπει, νομίζω, καὶ μόνον ἀπὸ γλωσσικῆς ἀπόψεως ἐξεταζομένη, νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐν αὐτῷ γίνεται μνεῖα τῆς

⁶) Ἡ ἀναβάπτισις τοῦ Ἑρακλείου δὲν ἐγένετο ἀπὸ τοὺς «λογίους ἐπαναστάτας» τὸ 1822, ἀλλὰ τὸ 1831 ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν πόλιν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ κάτωθι ἀποσπάσματος τῶν Ἱστορικῶν Σημειωμάτων τοῦ Στ. Νικολαΐδου: «1831. Ἐλαβε τὴν ἐπωνυμίαν Ἑράκλειον ἡ πόλις μας ἀντὶ τῆς προτέρας Χάνδαξ καὶ Κάνδια ἀπὸ τοὺς νεωσιὶ ἐγκατασταθέντας ἑλληνοεμπόρους τότε»· βλ. «Κρητικὰ Χρονικά», Γ' (1949), σελ. 313. Πρὸβλ. καὶ ὅσα σχετικῶς ἐσημείωσα εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», Α' (1946), σελ. 180, 189 καὶ 599, ὅπου ἐξηγεῖται καὶ ἡ σχετικὴ πλάνη τοῦ Ξανθουδίδου (Χάνδαξ - Ἑράκλειον, σελ. 142 καὶ 145), ἐξ οὗ ἐν προκειμένῳ ἦντλησεν ὁ Τωμαδάκης.

⁷) Ὑπογραμμίζω ἐγώ.

⁸) Βλ. Ν. Τωμαδάκη, Κρήτη = Χάνδαξ = Ἑράκλειον, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. ΚΑ' (1951), σελ. 237.

πόλεως Ἡρακλείου. Διότι ἐὰν περὶ πόλεως ἐπρόκειτο, θὰ ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην ἢ μετοχὴ «*τῷ λεγομένῳ*» νὰ ἐρμηνευθῆ κατὰ τοὺς ἐξῆς δύο μόνους δυνατοὺς τρόπους :

α' «*ἐν τῷ λεγομένῳ Πραιτωρίῳ [τῆς πόλεως] τοῦ Ἡρακλείου*», οἷε διὰ ταύτης θὰ ἐκολάζετο ἀτόπως ἢ σαφῆς καὶ ἀκριβῆς ἔννοια : Πραιτώριον⁹. Τὸ ἀτοπον γίνεται σαφές, ἂν μεταφέροντες τὴν φράσιν εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἐγγράφομεν «*εἰς τὴν λεγομένην Νομαρχίαν τοῦ Ἡρακλείου*» — φράσιν ἐπιτροπομένην μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν θὰ ἠθέλομεν νὰ κολάσωμεν τὸν ὄρον «*Νομαρχία*». Τοιαύτην ὅμως εἰρωνικὴν πρόθεσιν προφανῶς δὲν εἶχεν ὁ συγγραφεὺς τοῦ Βίου γράφων σοβαρῶς περὶ δημοσίου καταστήματος — τοῦ Πραιτωρίου —, ὁ κολασμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο ἄλλωστε τελείως ἀντίθετος πρὸς τὰ πράγματα.

β' «*ἐν τῷ Πραιτωρίῳ τῷ λεγομένῳ τοῦ Ἡρακλείου*» (πρὸβλ. : «*ἐν ἀκρωτηρίῳ τῷ λεγομένῳ Χάρακι*»¹⁰), ἐνθα ὁ ὄρος «*τοῦ Ἡρακλείου*» ἐπέχων θέσιν κατηγορουμένου εἰς τὴν μετοχικὴν πρότασιν ἀποβαίνει σφόδρα ἀτοπος, ἐὰν βεβαίως δηλοῖ τὸ ὄνομα πόλεως, ὡς δεικνύει τὸ ἀνάλογον παράδειγμα : «*εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τὸ λεγόμενον τῶν Ἀθηναίων*»!

Κατὰ ταῦτα ἢ ὑπὸ τοῦ καθηγ. Γωμαδάκη γενομένη ἐρμηνεία τοῦ χωρίου, ἐκτὸς τοῦ ὅτι προσκρούει εἰς πραγματικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκτεθοῦν περαιτέρω, δὲν φαίνεται γλωσσικῶς — καὶ λογικῶς —

⁹ Ἡ λ. Πραιτώριον παρὰ τὴν κυρίαν σημασίαν της (= ἐπίσημος κατοικία τοῦ Πραιτόρος, Διοικητήριον) ἔχει καὶ ἄλλας δευτερευούσας (βλ. Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἐκδ. Δημητράκου, τ. 7ος, σελ. 6038). Ἐν τῷ προκειμένῳ ὅμως χωρίῳ εἶναι σαφές ὅτι ἡ λ. λαμβάνεται ὑπὸ τὴν κυρίαν σημασίαν της, διότι ὁ προσαχθεὶς εἰς τὸ Πραιτώριον συνελήφθη «*ὑπὸ τοῦ ἀρχιστρατάρου τῆς νήσου*», τοῦ Διοικητοῦ δηλονότι αὐτῆς (πρὸβλ. Β. Λαοοῦρδα, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 52 : «*ἐγένετο διωγμὸς κατὰ τῶν εἰκονολατρῶν, εἰς αὐτὸν ἐπρωτοστάτησαν ὁ διοικητῆς τῆς νήσου τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἦτο Θεοφάνης, τὸ δὲ παρωνύμιον Λαρδοτύρης. .*», Γ. Σπυριδάκη, ἐνθ' ἄνωτ., 64 : «*ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τῆς Κρήτης Θεοφάνους τοῦ Λαρδοτύρου*» καὶ σελ. 66, σημ. 1, ἐνθα φαίνεται ὅτι ἅπαντες οἱ βάσει τοῦ χωρίου τούτου περὶ Λαρδοτύρου γράψαντες ἀναφέρουν τοῦτον ὡς Διοικητὴν τῆς Κρήτης) καὶ ἦτο φυσικὸν νὰ ὀδηγηθῆ εἰς τὸ Διοικητήριον τῆς πόλεως, ὅπου καὶ ἡ ἔδρα τοῦ συλλαβόντος. Καὶ ἔχομεν μὲν παράδειγμα παρομοίου κολασμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς αὐτῆς λέξεως εἰς ἄλλο χωρίον τοῦ Βίου (Migne, Patr. Cr., 100, 1160) : «*πρὸς τὴν τοῦ Βυζαντίου δημοσίαν φυλακὴν τοῦτον παρέπεμψεν, ἐνθα ἐπιλέγεται τὸ ἱερὸν πραιτώριον*», ἐκεῖ ὅμως ὁ κολασμὸς δικαιολογεῖται, διότι ἐν αὐτῷ λανθάνει ποιά τις εἰρωνεία τοῦ λέγοντος διὰ τὴν ὀξύμωρον ἀντίθεσιν ὀνόματος (: ἱερὸν πραιτώριον) καὶ πράγματος (: δημοσίας φυλακῆς).

¹⁰ [Σ] φ ρ α ν τ ζ ἦ ς (ἐκδ. Βόννης) I, σελ. 99.

εὐσταθοῦσα. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ λ. «*Ἡρακλείου*» δύο μόνον σημασίας δύναται νὰ ἔχη: Ἡράκλειον (πόλις) καὶ Ἡράκλειος (ἄνθρωπος) καὶ ἀποκλειομένης ἤδη τῆς πρώτης, ὑπολείπεται νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πόσον ἡ δευτέρα προσαρμόζεται πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ νόημα τοῦ χωρίου, ἐφαρμόζοντες πάλιν τοὺς αὐτοὺς, ὡς ἄνωτέρω, δύο δυνατοὺς τρόπους ἐρμηνείας. Ἐξ αὐτῶν ὁ πρῶτος, καθ' ὃν διὰ τῆς μετοχῆς «*λεγόμενον*» αἴρεται τὸ κῦρος τοῦ ὅρου «*Πραιτωρίω*» ἀποκλείεται καὶ ἐδῶ δι' ὃν λόγον καὶ ἄνωτέρω ἀπεκλείσθη. Κατὰ τὸν δεύτερον ὁμοίως, καθ' ὃν ἡ μετοχὴ ἐπέχει θέσιν συνδεδεικτοῦ ρήματος καὶ ὁ ὅρος «*τοῦ Ἡρακλείου*» ἐπέχει θέσιν κατηγορουμένου, ἡ ἐρμηνεία εὐοδοῦται, διότι ἐδῶ πλέον ὁ ὅρος οὗτος δὲν σημαίνει γνωστὴν καὶ ὑπάρχουσαν πόλιν, ἀλλ' ὄνομα ἀνδρὸς ξένου πῶς ἐκ πρώτης ὄψεως πρὸς τὸν περιγραφόμενον τόπον προσλαβὸν τοπωνυμικὴν ἰδιότητα, καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀναφερόμενον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ γράφοντος. Τὸ πρᾶγμα γίνεται πάλιν σαφέστερον, ἂν ἐνθυμηθῶμεν τὰ σύγχρονα ἀνάλογα: «*Εἰς τὴν λεγομένην Φυλακὴν τοῦ Σωκράτους*», «*εἰς τὸ (μέρος τὸ) λεγόμενον Κονάκι τοῦ Μουσιαφᾶ - Πασᾶ*» κ.λ. Ὡς εἶναι προφανές, ἐνταῦθα δὲν ἰσχύει πλέον ἡ κυριολεξία καὶ ἡ μετοχὴ «*λεγόμενον*» κατὰ τινα τρόπον ἔρχεται νὰ προκαταλάβῃ τὴν εὐλόγον ἀπορίαν τοῦ ἀναγνώστου. Τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ εἰς τὰ τοπωνύμια, εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔπαυσεν ἰσχύουσα ἡ κυριολεξία, δι' ὃ καὶ τίθεται συνήθως πρὸ αὐτῶν ἀνάλογος ἔκφρασις, ἰδίᾳ ὅταν πρόκειται περὶ τοιούτων ἀγνωστων πῶς εἰς τὸν ἀκούοντα: «*Καὶ ἀπήνεγκεν αὐτοὺς εἰς τόπον λεγόμενον Χάνδακα*»¹¹, «*πρὸς τὰ μέρη τοῦ τόπου τοῦ λεγομένου Ἀλμυροῦ*»¹², «*καὶ τῷ ἀκρωτηρίῳ τῷ Χάρακι καλουμένῳ καιήγειω*»¹³. Τὰ χωρία ταῦτα εἶναι διδακτικὰ καὶ διὰ τὴν ὀρθὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς βραχυλογικῶς ἐν τῷ Βίῳ τεθειμένης φράσεως: «*ἐν τῷ λεγομένῳ Πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου*» = «*ἐν τῷ Πραιτωρίῳ τῷ λεγομένῳ (Πραιτωρίῳ) τοῦ Ἡρακλείου*» = εἰς τὸ Πραιτώριον, πὸν ὀνομάζεται (Πραιτώριον) τοῦ Ἡρακλείου.

Ἄλλὰ ποῖον εἶναι τὸ Πραιτώριον τοῦτο καὶ διατι σχετίζεται μὲ τὸν Ἡράκλειον; Κατὰ τὸν Βίον, τὸ ἐν Κρήτῃ μαρτύριον τοῦ ἀββᾶ Παύλου — «*τὰ τοῦ ἀββᾶ Παύλου ἀριστεύματα*» — περιγράφεται ἐντὸς τῆς Δημοσίας Φυλακῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς «*τοὺς ἐκεῖσε ἐγκεκλεισμένους λογάδας τοῦ ἀγίου τῶν μοναχῶν σχήμα-*

¹¹) Γενέσιος (ἔκδ. Βόννης). σελ. 47.

¹²) [Σ]φραντζῆς, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 100.

¹³) Θεοφάνους Συνεχισταί (ἔκδ. Βόννης), σελ. 75.

τος»¹⁴ ὑπὸ τοῦ ἐκ τούτων Κρητὸς Ἀντωνίου. Ἡ ποιότης τῶν ἀκροατῶν καὶ τοῦ ἀφηγουμένου ἢ συγκίνησις ἐπιβάλλουν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἀββᾶς - Παῦλος ἦτο ἐξέχουσα προσωπικότης μεταξὺ τῶν εἰκονολατρῶν τῆς νήσου, γεγονὸς ἄλλωστε ὑποδηλούμενον διὰ τῶν λέξεων «γεννάδας» καὶ «ἀριστεύματα» καὶ προσεπικυρούμενον ἀπὸ τὸ ζωηρὸν προσωπικὸν ἐνδιαφέρον, ποὺ ἐπέδειξε κατὰ τὴν σύλληψιν, τὴν ἀνάκρισιν καὶ τὴν ἐκτέλεσίν του¹⁵ ὁ Στρατηγὸς - Διοικητὴς τοῦ Θέματος Κρήτης¹⁶ Λαρδοτύρης¹⁷. Τούτου δοθέντος καὶ γνωστοῦ ὄντος ὅτι πρωτεύουσα τῆς νήσου καί, φυσικά, ἔδρα τοῦ Διοικητοῦ αὐτῆς κατὰ τὴν Α΄ Βυζαντ. Περίοδον ἦτο ἡ Γόρτυνα¹⁸, τοῦ Πραιτωρίου τῆς ὁποίας σώζονται ἀκόμη τὰ λείψανα¹⁹, εἶναι, νομίζω, ἐντελῶς αὐτονόητον ὅτι ὁ ἔξοχος Κρητὸς ἱερεὺς, ὁ τόσον ἀπηνῶς ὑπὸ τοῦ ἀρχοντος τῆς Κρήτης διωχθεὶς καὶ ἀνακριθεὶς καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ μαρτυρήσας, προσήχθη εἰς τὸ Πραιτώριον τῆς Γορτύνης, διότι μόνον αὐτῇ, ὡς πρωτεύουσα, εἶχε Πραιτώριον, καὶ ὄχι εἰς τὸ ἀνύπαρκτον Πραιτώριον μιᾶς λίαν ἀμφιβόλου, ὡς θὰ ἀποδειχθῆ περαιτέρω, πόλεως κειμένης εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τῆς νήσου, ὅπου δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ μεταβῆ ὁ «ἀρχισατραπῆς τῆς Κρήτης» ἐγκαταλείπων τὴν ἔδραν του, ἀφοῦ τῷ ἦτο ἀσυγ-

¹⁴) Migne, ἐνθ' ἄνωτ., 1160.

¹⁵) Ἐνθ' ἄνωτ., 1164: «Οὗτος γὰρ ὁ γεννάδας κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισατραπῆς τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαρδοτύρου καὶ προσήχθη πρὸς ἐξέτασιν ἐν τῷ λεγομένῳ Πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου. Προῦκειτο δὲ πρὸς γῆν ἢ τοῦ Χριστοῦ εἰκῶν...καὶ τὸ τῶν βασάνων ὄργανον, τὸ παρ' Ἑλλησι λεγόμενον καταπέλται καὶ φησιν ὁ στρατηγός: — ὦ Παῦλε, ἐν ἐκ τῶν δύο σοὶ πρόκειται, ἢ τὴν εἰκόνα πατήσαντα ζῆσαι, ἢ τῇ βασάνῳ παραπεμφθῆναι. Ὁ δὲ ἅγιος φωνῆ μεγάλη ἀνέκραξεν: — Μὴ γένοιτό μοι, Κύριε...πατήσαι σου τὴν εἰκόνα...Θυμωθεὶς δὲ ὁ στρατηγὸς τοῦτον ἐκδυθῆναι προστάττει, εἶθ' οὕτως ἀπλωθῆναι πρὸς τοὺς καταπέλτας...».

¹⁶) Περί τῆς ὀργανώσεως τῆς Κρήτης εἰς Θέμα, βλ. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκης, Τὸ Θέμα Κρήτης...ἐν Ε.Ε.Β.Σ., ΚΑ' (1951), σελ. 59 - 68.

¹⁷) Ὁ Γ. Σπυριδάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 66, σημ. 1, ἀνάγει τὴν ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Βίου γενικὴν: «Λαρδοτύρου» εἰς ὀνομαστικὴν Λαρδότυρος. Τὸ ὀρθόν, νομίζω, εἶναι Λαρδοτύρης, ὡς παρὰ Λαούρδα, «Κρητικὰ Χρονικά», Ε' (1951), σελ. 52. Ὁ Ψιλάκης (Α', σελ. 716) μὴ ἔχων ὑπ' ὄψει τὸν Βίον καὶ ἀντλῶν ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Le Beau, γράφωντος Lardatyre, μεταγράφει Λαρδάθυρος.

¹⁸) Σημειῶνω μόνον ὅσα ἐγράψε σχετικῶς ὁ Ξανθοῦδίδης («Χριστιανικὴ Κρήτη», Β', σελ. 337): «Ἡ πόλις Γόρτυνα ἡ μεγίστη ἄλλως καὶ ἐπισιμοτάτη τῶν ἐν τῇ νήσῳ πόλεων καὶ πρωτεύουσα αὐτῆς...».

¹⁹) Βλ. Luigi Pernier — Luisa Banti, Guida degli scavi Italiani in Creta, Roma 1937, p. 19. Οἱ πίνακες 26 καὶ 27 τοῦ Ὁδηγοῦ δεικνύουν τὸ Πραιτώριον.

κρίτως εὐκολώτερον νὰ «προσαγάγῃ» εἰς τὴν ἔδραν τοῦ τὸν καταδιωκόμενον ἱερέα.

Κατὰ ταῦτα τὸ «Πραιτώριον τοῦ Ἡρακλείου» εἶναι τὸ Πραιτώριον τῆς Γορτύνης! Ὑπολείπεται τώρα νὰ ἐξηγηθῇ ἢ ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξος καὶ ἀπατηλὴ προσωνομία του.

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἱταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς εἰς τὴν Γόρτυναν εὐρέθησαν εἰς τὸν ἔναντι τοῦ Πραιτωρίου χῶρον τοῦ Νυμφαίου τέσσαρες κίονες φέροντες ἕκαστος ἀνὰ μίαν τῶν κάτωθι ἐπιγραφῶν :

Κωνσταντῖνε αὔγουστε, τοῦ βίνκας.

Ἡράκλειε αὔγουστε, τοῦ βίνκας.

Κύριε, νίκην τοῖς δεσπόταις Ρωμαίων.

*Εὐδοκία αὔγούστα, τοῦ βίνκας*²⁰.

Ὁ Amedeo Majuri ἐρμηνεύων τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας παρατηρεῖ ὅτι ἅπαντα τὰ ἐν αὐταῖς ὀνόματα ἀνήκουν εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου²¹, ἐξηγεῖ δὲ ὡς ἑξῆς τὴν προέλευσιν τῶν ἐπευφημήσεων : «Del trovare questo gruppo d' iscrizioni acclamatorie relative ad una sola famiglia imperiale sopra la colone di questo Nimfeo romano e bizantino, no si può trovar altra ragione se non nel carattere publico e monumentale dell' edificio et nella sua ubicazione, posto com' era nel cuore della Gortina imperiale presso il Pretorio restaurato da Graziano, Teodosio e Valentiniano....»²².

Ἡ ἔξαρχις αὕτη τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου καὶ τῶν οἰκείων

²⁰) Βλ. Amedeo Majuri, Un Ninfeo presso il Pretorio di Gortina (Creta), Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene, vol. I (1914), p. 130 κ.ἑξ., ἔνθα καὶ φωτογραφίαι τῶν κίωνων. Τὰς φωτογραφίας τῶν κίωνων καὶ τὰς ἐπιγραφὰς ἐδημοσίευσε καὶ ὁ G. Gerola, Mon. Ven., IV, 551 - 552.

²¹) A. Majuri, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 131.

²²) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 132, Αἱ σχετικαὶ ἐπὶ τῶν συμπερασμάτων τοῦ Majuri ἐπιφυλάξεις τοῦ Gerola, (ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 551) φαίνονται λίαν ἀσθενεῖς καὶ πῶς ἀντιφατικαί: «Non sono escluse altre interpretazioni (l'assenza di qualche nome di imperiali non ha importanza, perchè può darsi che altre colonne con altre acclamazioni siano andate perdute); mentre ad ogni modo deve trattarsi della prima metà del secolo VII. Si confronti del resto la terza epigrafe colla leggenda che Eraclio collocava nel 615 sulle monete d' argento: DEUS ADJUTA ROMANIS». Ἀντιθέτως μνημονεύουν ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπιφυλάξεως τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Majuri οἱ Luigi Pernier καὶ Luisa Banti, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 21.

του ἐντὸς τοῦ ἐπισημοτάτου χώρου τῆς Κρητικῆς πρωτεύουσας καὶ δὴ ἔναντι τοῦ Πραιτωρίου δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν μὲ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα νὰ ἐξηγηθῇ ἀκριβῶς. Γεγονὸς πάντως ἀναμφισβήτητον παραμένει ὅτι ἡ χάραξις τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὸ κέντρον τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων εἴτε σχετιζομένη μὲ ἀνακαινίσιν τούτων ἐπὶ τοῦ Ἡρακλείου γενομένην²³, εἴτε ἄλλως πως προελθοῦσα, ἐξηγεῖ ἱκανοποιητικῶς τήν, ἄλλως, περίεργον προσωνομίαν «Πραιτώριον τοῦ Ἡρακλείου» ἢ, τουλάχιστον, ἀποκρούει ἀμέσως τὸν ἐξῆς ἐνδεχόμενον ἰσχυρισμόν, ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι ἐμπράγματος ὁ συσχετισμὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου μὲ τὸ Πραιτώριον τῆς Γορτύνης ἔστω καὶ ἂν αἱ ἐκτεθεῖσαι γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ περιέχοντος τὴν προσωνομίαν χωρίου ἐπιβάλλουν τὸν συσχετισμὸν τοῦτον.

Ἡ γνώμη ὅθεν ὅτι τὸ χωρίον τοῦ Βίου «εἶναι σημαντικώτατον διὰ τὴν μνησίαν τοῦ Ἡρακλείου, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὁ Χάνδαξ»²⁴, δὲν εἶναι ὀρθή, διότι α') ἡ λέξις «Ἡρακλείου» εἶναι δίσημος (= πόλις ἢ ἀνὴρ), β') ἡ γλωσσικὴ ἀνάλυσις τῆς ὅλης φράσεως καὶ ὁ συσχετισμὸς αὐτῆς μὲ τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου, ἐξ οὗ ἀπεσπάσθη, ἀποκλείουν τὴν πρώτην σημασίαν (Ἡράκλειον) καὶ γ') ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἐξηγοῦν ἱκανοποιητικῶς τὴν προέλευσιν τῆς δευτέρας (Ἡράκλειος).

Τὸ κῦρος ἐπομένως τοῦ ἰσχυρισμοῦ, καθ' ὃν ἡ πόλις Ἡράκλειον ἐσώζετο, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο, μέχρι τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ἀπλῶς δὲ περιεχαρακώθη καὶ μετωνομάσθη ὑπὸ τούτων²⁵, αἴρεται, τοῦλάχιστον καθ' ὅσον τοῦτο στηρίζεται ἐπὶ τοῦ χωρίου τοῦ Βίου. Ὑπολείπεται τώρα νὰ ἐξετασθῇ ἡ ἄλλη, γενικωτέρα, γνώμη τοῦ καθηγ. Γωμαδάκη, καθ' ἣν ἡ ὑποθετικὴ αὕτη πόλις ὄχι μόνον ὑπῆρχε, ἀλλὰ κατεῖχε καὶ πρωτεύουσαν θέσιν ὀνομαζομένη καὶ Κ ρ ή τ η²⁶, ὑποκαθιστώσα δηλαδὴ ἐν τῷ ὀνόματι ὀλόκληρον τὴν νῆ-

²³) Ἀνακαινίσεις τοῦ Πραιτωρίου, ὡς ἦτο φυσικὸν εἰς πόλιν διατηρήσαν τὴν πρωτεύουσαν θέσιν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας, ἐγένοντο ἐπανειλημμένως. Ἐκ τούτων γνωρίζομεν μόνον τὰς μέχρι τοῦ 4 αἰ. γενομένας (L. Pernier — L. Banti, ἐνθ' ἀν. σελ. 19), θὰ ἦτο ὅμως παράλογον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι μεταγενεστέρως δὲν ἐγένοντο ἄλλαι, ἀφοῦ ἤδη γνωρίζομεν, ὅτι κατὰ τὸν 7ον αἰ.— τὸν αἰῶνα ἀκριβῶς τοῦ Ἡρακλείου—ἐγένετο μετασκευὴ τοῦ Νυμφαίου (L. Pernier — L. Banti, ἐνθ' ἀν. σελ. 20). Χαρακτηριστικὸν ἄλλωστε εἶναι ὅτι μίαν τῶν ἀνακαινίσεων μανθάνομεν ἐκ σωθέντος ἐνεπιγράφου κίονος (αὐτόθι, σελ. 19).

²⁴) Γ ω μ α δ ά κ η ς, ἐνθ' ἀν., σελ. 237.

²⁵) Αὐτόθι, σελ. 237.

²⁶) Αὐτόθι, σελ. 235 ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν σελ. 237 (: «Κ ρ ή τ η ν καὶ Κ ά σ τ ρ ο π ρ ῖ ν καὶ Ἡ ρ ά κ λ ε ῖ ο ν καλομένην»).

σον, ὡς συνέβη ἀργότερον κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν καὶ τὴν ἐνετικὴν περίοδον.

*Αφορμὴν εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς γνώμης ταύτης ἔδωκεν σημειωθεῖσα ἤδη μελέτη τοῦ Β. Λαοῦρδα²⁷, ἐν ἣ οὗτος ἐρευνῶν τὰ τῆς καταγωγῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει ἐρμηνεύει τὰ ἐξῆς δύο χωρία ἀνήκοντα εἰς χωριστὰ κείμενα τοῦ 10 αἰῶνος: «*Ἦνεγκε μὲν γὰρ αὐτὸν ἢ εὐνομοτάτη ποτὲ τῶν πόλεων Κρήτη*» καὶ «*ἦν δὲ οὗτος ὁ μακάριος διάγων καὶ ζῶν . . . ἐν τῷ ἐπιλεγομένῳ τῆς Κρήτης Κάστρω*»²⁸, προσπαθῶν δὲ νὰ διασαφήσῃ τὸ πρῶτον προτείνει ἐνδεικτικῶς καὶ μὲ πολλὴν ἐπιφύλαξιν νὰ συμπληρωθῇ τοῦτο ὡς ἐξῆς: «*Ἦνεγκεν . . . τῶν πόλεων ΚρήτηΣ ΓΟΡΤΥΝΑ*»²⁹, εἶτα δὲ συμπεραίνει, ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ἐγεννήθη εἰς Γόρτυναν καὶ ἔμενε μονίμως εἰς τὸ Κάστρο ἐπιλέγων τὰ ἀκόλουθα: «*Τὸ Κάστρο τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου εἶναι τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον. . . Ἡ ὀνομασία «Κάστρο» εἶναι βεβαίως ἐδῶ ἀναδρομικὴ, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὁ ἅγιος Ἀνδρέας [8ος αἰ.], τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἦτο Ἡράκλειον καὶ ὄχι ἀκόμη Κάστρο. . .*»³⁰.

Κρίνων ταῦτα ὁ καθηγ. Τωμαδάκης παρατηρεῖ, ὅτι τὸ πρῶτον χωρίον «οὐδεμιᾶς διορθώσεως ἔχει ἀνάγκην, ἀφοῦ Κρήτη εἶναι καὶ ἡ νῆσος καὶ ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς πόλις οὐ μόνον διὰ τοὺς Ἐνετούς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας»³¹, περὶ δὲ τοῦ δευτέρου σημειώνει: «*Ὁρθῶς ὁ Λαοῦρδας συσχετίζει τὸ Κάστρον πρὸς τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον. Σύμφωνα ὁμως πρὸς ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω «τὸ Κρήτης Κάστρον» = τὸ φρούριον τοῦ*

²⁷) Βλ. Β. Λαοῦρδα, Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει. . ., «Κρητικὰ Χρονικά», Ε' (1951), σελ. 34 - 36.

²⁸) Παρὰ Λαοῦρδα, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 34.

²⁹) Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 35.

³⁰) Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 35 - 36. Ὁ ἀνωτέρω μελετητὴς δὲν ὑποπτεύεται, φαίνεται, τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ πόλεως ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἡράκλειον εἰς τὸν χῶρον τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴν πρώτην βυζαντινὴν περίοδον. Ἄλλως δὲν θὰ ἀπεφαίνετο τόσον εὐκόλως καὶ τόσον κατηγορικῶς. (Πρβλ. καὶ ὅσα ἐν σελ. 33 - 34 τῆς αὐτῆς μελέτης γράφει: «Ὁ ἴδιος αὐτὸς ἅγιος (ὁ Ἅγ. Ἀνδρέας) δὲν τιμᾶται οὔτε τώρα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κρήτην. . ., εἰς αὐτὸ δὲ τοῦτο τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, τόπον τῆς μονίμου διαμονῆς του, ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς ὄχι εἰς αὐτόν, ὅπως ἴσως θὰ ἀνέμενέ τις, ἀλλ' εἰς ἅγιον οὐδόλως σχετισθέντα. . .»).

³¹) Ν. Τωμαδάκη, Κρήτη = Χάνδαξ = Ἡράκλειον, Ε.Ε.Β.Σ., ΚΑ' (1951), σελ. 237. Παρατηρητέον ὅτι κατὰ τὸν 8ον αἰ., εἰς ὃν ἀναφέρεται τὸ χωρίον, πρωτεύουσα δὲν εἶναι τὸ Ἡράκλειον! Παρατηρητέον ἐπίσης ὅτι τὰ προσ- ἀγόμενα πρὸς ἀπόδειξιν χωρία εἶναι πολὺ μεταγενέστερα.

Χάνδακος»⁸². Καὶ περαιτέρω : «Νομίζω ὅτι ὀρθῶς ἐδόθη τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον εἶχεν ἡ πόλις μέχρι τῆς καταλήψεώς της ὑπὸ τῶν Ἀράβων (827), οἱ ὁποῖοι, φαίνεται, περιεχαράκωσαν ἀπλῶς αὐτὴν διὰ τοῦ χάνδακος (τύφρου), *Κρήτην καὶ Κάστρο τὸ πρὶν καὶ Ἡράκλειον καλουμένην*»⁸³.

Εἶναι τῷ ὄντι λίαν ἄπορον, πῶς μελετητὴς ἔμπειρος, προσεκτικὸς καὶ δύσπιστος — ἐνίοτε μάλιστα ὑπὲρ τὸ δέον⁸⁴ — κατέληξεν εἰς τὰ ἀνωτέρω συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀντιφέρονται μόνον εἰς τὰς γνώμας ἔμπειροτάτων τῆς Κρητικῆς ἱστορίας μελετητῶν⁸⁵, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὰ ταῦτα τὰ χωρία, ἐκ τῶν ὁποίων ὠρμήθησαν! Οὕτω τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν : «ἤνεγκε μὲν γὰρ αὐτὸν ἡ εὐνομοιάτη ποτὲ τῶν πόλεων Κρήτη», ἄν, ὅπως β-βαιοῖ ὁ καθηγ. Τωμαδάκης, «οὐδεμιᾶς διορθώσεως ἔχη ἀνάγκην», διὰ τῆς λέξεως «Κρήτη» πρέπει νὰ δηλοῖ τὴν πρωτεύουσαν τότε πόλιν τῆς νήσου, τὴν Γόρτυναν, ἡ ὁποία καὶ «εὐνομοιάτη» δικαίως ἐθεωρεῖτο καὶ μόνη αὐτή, ὡς πρωτεύουσα, ἠδύνατο νὰ

⁸²) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 237.

⁸³) Αὐτόθι.

⁸⁴) Ἀναφερόμενος ὁ καθηγ. Τωμαδάκης εἰς μικρὸν μελέτημά μου (βλ. «Κρητ. Χρονικά», Β' (1948), σελ. 366 - 368) περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ διαμονῆς Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου, ὅπου βάσει μιᾶς ἐπιστολῆς τούτου πρὸς τὸν φίλον του Γιαννούλην Δὲ Σπίγα καθωρίζειτο ὡς τόπος τῆς διαμονῆς του τὸ Σμάρι ἀναγνωριζομένων ἀσφαλῶς ἐπὶ τὰ ἐκ τῶν 8 τοπωνυμίων τῆς ἐπιστολῆς ἐπάγεται : «Ἡ ἀξιόλογος αὕτη ἀποψις... ἀφήνει ἀνερμήνευτον τὸ ἐν τῇ ἐπιστολῇ «ἀντὶ τῆς Ἡρακλίου» καὶ ἰδίᾳ τὸ πῶς εἰς τοιοῦτον ἐρημητήριον διαμένων ὁ Βρ. διώκει ἐπιτροπικῶς τὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης. Ἄν ἡ σύμπτωση εἶναι ἐπιτυχῆς φαίνεται μᾶλλον ὅτι τὸ Σμάρι τῆς Πεδιάδος εἶχε σχέσιν μὲ τὸν Δὲ Σπίγαν τοῦτον τὸν παραλήπτην τῆς ἐπιστολῆς, πιθανῶς φεουδάρχην τοῦ τόπου καὶ ὅτι ἐκεῖ ἐφιλοξενεῖτο ἢ παρεθέρριζεν ὁ Βρ.». (βλ. Ν. Τωμαδάκης, Ἰωσήφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα Κρητικά, Ε.Ε.Β.Σ. ΙΘ' [1949], σελ. 132). Ὑπερβολικῆ, νομίζω, δυσπιστία ὤθησεν τὸν καθηγ. Τωμαδάκην νὰ παρίδη γράφων τὰ ἀνωτέρω : α') Ὅτι ἡ ταύτισις τῶν ἐπὶ τὰ ἐκ τῶν 8 τοπωνυμίων τῆς ἐπιστολῆς δὲν ἐπιτρέπει, λογικῶς, ἀμφιβολίας, ἐπειδὴ μένει ἀταύτιστον ἔν, δοθέντος ὅτι ἀφ' οὗτου ἐγράφη ἡ ἐπιστολὴ παρῆλθον ὑπὲρ τοὺς 5 αἰῶνες καὶ εἶναι λίαν εὐλογον νὰ ἐξέλιπε τὸ τοπωνύμιον τοῦτο. β') Ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ὁ Βρυένιος περιγράφων τὸν τόπον ἔνθα κατὰ τὸν Τωμαδ. ἐφιλοξενήθη, νὰ εἶναι τόσον ἀγενής, ὥστε νὰ τὸν παρουσιάσῃ μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν φιλοξενήσαντα αὐτόν! καὶ γ') Ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Βρ. λέγει (καὶ ὁ ἴδιος ὁ Τωμαδάκης σημειοῖ), ὅτι ἐν Κρήτῃ κατῶκει «χωρίον ἀνώνυμον» (Τωμαδάκης, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 133) ἐπομένως δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἀντίρρησις «πῶς εἰς τοιοῦτον ἐρημητήριον διαμένων διώκει ἐπιτροπικῶς τὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης».

⁸⁵) βλ. Στ. Ξανθοουδίδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις τῆς Κρήτης, ἐν Ε.Ε. Β.Σ., Γ', σελ. 61 - 62, 66.

ὑποκαταστήσῃ ἐν τῷ ὀνόματι τὴν ὅλην νῆσον. Ἐπειδὴ ἡ πόλις τοῦ Χάνδακος ἀπὸ τῆς ἐνετοκρατίας καὶ ἐξῆς, ὡς πρωτεύουσα, ὠνομάζετο Κρήτη, τοῦτο ὄχι μόνον δὲν σημαίνει, ὅτι καὶ κατὰ τὸν 8ον αἰ. συνέβαινε τὸ αὐτό, ἀφοῦ καὶ ἂν ὑπῆρχε πόλις εἰς τὸν χῶρον τοῦτον θὰ ἦτο ἐντελῶς δευτερεύουσα, ἀλλ' ἀντιθέτως καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴν ὅτι καὶ ἡ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον πρωτεύουσα ἠδύνατο νὰ ὀνομάζεται «Κρήτη». Πρωτεύουσα δέ, ὡς γνωστόν, ἦτο τότε ἡ Γόρτυνα.

Ἐπειδὴ ὅμως, καθ' ὅσον γνωρίζω, οὐδαμοῦ ἡ Γόρτυνα μνημονεύεται ὑπὸ τὸ ὄνομα «Κρήτη», πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ ὑπάρχει ἀντονομασία, ὅποτε τοῦτο πρέπει νὰ συμπληρωθῇ οὕτω: «ἡ εὐνομοτάτη ποτὲ τῶν πόλεων ΚρήτηΣ» (= ἡ Γόρτυνα). Παρομοίαν περιφρασιν ἀντὶ τῆς Γορτύνης ἔχομεν εἰς τὸν αὐτὸν συγγραφέα, τὸν Συμεῶνα: «λογάδες ὡσπερ ἐξελεγμένοι τῶν ἀρίστων πόλεων, ὧν τοὺς μὲν ἡ μεγίστη πασῶν τῶν ἐκεῖ παρεῖχε πόλις, οἱ δὲ ἄλλοι μὲν ἐξ ἄλλης ὄρμητο»⁸⁶. Ὡς εἶναι προφανές, καὶ ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν αἶρει ἀπολύτως τὴν πιθανότητα μιᾶς ἄλλης: ὅτι δηλ. ἡ γεωγραφικὴ ἀσάφεια τοῦ χωρίου προέρχεται ἀπλῶς ἀπὸ ἄγνοιαν. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ ἐν τῷ χωρίῳ λέξις «Κρήτη» νὰ σημαίνῃ «Ἡράκλειον». Συνεπῶς καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς φράσεως τοῦ β' χωρίου: «τὸ τῆς Κρήτης Κάστρον» = «τὸ φρούριον τοῦ Χάνδακος» ἀποβαίνει ἐντελῶς ἀβάσιμος. Διότι ἡ λ. «Κάστρο», ἐφ' ὅσον αἴρεται ὁ προσδιορισμός: «τῆς Κρήτης», ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἐξέλαβε τοῦτον ὁ καθγ. Τωμαδάκης (= τοῦ Χάνδακος), καθίσταται λίαν ἀσαφής, ἡ δὲ περιπλάνησις εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμας τῶν σχολιαστῶν τῶν *Actorum Sanctorum* δὲν νομίζω ὅτι εἶναι περιττή, ὡς γράφει ὁ Β. Λαούρδας⁸⁷, διότι, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, διδάσκει πόσον ποικίλως δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ, γεωγραφικῶς, πολύσημος αὕτη λέξις⁸⁸. Ἐὰν βεβαίως ἡ πόλις Ἡράκλειον ἦτο μεμαρτυρημένη κατὰ τὸν 8ον αἰ., δὲν θὰ ἐξένιζεν ὁ ταυτισμός: Κάστρον = Ἡράκλειον, ὅπως δὲ ὅμως δὲν θὰ ἦτο καὶ πάλιν ἀπολύτως ἀσφαλής. Ἀλλὰ τῆς πόλεως ταύτης οὔσης ἀμαρτύρου, προσπίτει ὡς δογματικὸς ὁ ἰσχυρισμός: «Τὸ Κάστρο τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου εἶναι τὸ Ἡράκλειον» καὶ: «κατὰ τὴν ἐποχὴν τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὁ ἅγιος Ἀνδρέας τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἦτο Ἡ-

⁸⁶) Βλ. τὸ χωρίον παρὰ Λ α ο ὑ ρ δ α, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 34.

⁸⁷) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 35.

⁸⁸) «Porro Castrum locus Cretae non valde insignis fuerit cum apud geographos nusquam prodeat. Recentes quidem nonnulli....vicum Castel - Priotisa commemorant, non procul a Candia situm, a rudi gente habitatum, at eundem esse cum loco qui medio aevo Castrum dicebatur, nihil est omnino quod indicet....». (Παρὰ Λ α ο ὑ ρ δ α, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 35).

ράκλειον»³⁹. Ὡς μόνη ἐξήγησις τῶν ἰσχυρισμῶν τούτων ἀπομένει ὅτι ὁ προβαλὼν αὐτοὺς δὲν ὑπωπτεύθη, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, τὸ ὑπάρχον ἐν τῇ μεσαιωνικῇ ἱστορίᾳ τῆς πόλεως πρόβλημα.

Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως τῆς ἀληθοῦς σημασίας τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων τριῶν χωρίων, ἢ ὅποια, ὡς εἶδομεν, κατ' οὐδὲν δύναται νὰ στηρίξη τὰς ἐκτεθείσας καινοφανεῖς γνώμας, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι ἀντιφερόμενοι πρὸς αὐτὰς, οἱ ὅποιοι δὲν ἔπρεπε νὰ παρασιωπηθοῦν. Πρὶν ὅμως παραβάσωμεν τοὺς λόγους τούτους πρὸς τὰ συμπεράσματα τοῦ καθηγ. Τωμαδάκη, κρίνω σκόπιμον τὴν ἀνακεφαλαίωσιν τῶν τελευταίων.

Μέχρι τοῦ 9ου αἰ. εἰς τὸν χῶρον τοῦ Χάνδακος ἐπέζη ἡ ἀρχαία πόλις Ἡράκλειον. Ἦτο τόσον ἐπιφανής, ὥστε ὑπεκαθίστα ἐν τῷ ὀνόματι τὴν Κρήτην καὶ εἶχε Πραιτώριον⁴⁰ — ἦτο δηλ. ἔδρα τοῦ Διοικητοῦ τῆς νήσου.

Εἰς ταῦτα πρῶτον ἀντιτίθεται ἐν ἰσχυρότατον argumentum ex silentio τῶν βυζαντινῶν πηγῶν. Εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους συνταχθέντα κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἐπὶ τῇ βάσει ἐπισήμων στοιχείων καὶ περιλαμβάνοντα τὰ ὀνόματα τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν πόλεων τῆς αὐτοκρατορίας ἀναγιγνώσκομεν: «ια'. Ἐπαρχία Κρήτης ὑπὸ κονσουλάριον, πόλεις κβ', μητρόπολις Γορτύνη, Ἰνατος, Βίεννα, Ἱεράπυδνα, Καμάρα, Ἀλυγγοσ, Χερσόνησος, Λύκτος, Ἀρκαδία, Κνωσός, Σούβριτος, Ὀαξος, Ἐλευθέρα, Λάμπαι, Ἀπιερα, Κυδωνία, Κίσαμος, Καντανία, Ἐλυρος, Λίσσος, Φοινίκη ἦτοι Ἀραδὴν, νῆσος Κλαῦδος»⁴¹. Ἡ ἀπουσία ἐκ τοῦ καταλόγου τούτου τοῦ Ἡρακλείου δηλοῖ ὅτι κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἡ ἀρχαία πόλις Ἡράκλειον εἶχεν ἐκλείψει μαζὶ μὲ τόσας ἄλλας ἢ ὅτι κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἦτο ἐντελῶς ἄσημος, δι' ὃ καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Συνεκδήμου παρατηρεῖ: «Olim centum urbibus insulam fuisse celebrem res est tritissima: bella et rerum humanum vicissitudines plures dein sustulerunt...»⁴².

Οἱ γράψαντες περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ δὴ περὶ τοῦ χώρου, ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ὑπῆρχε τὸ Ἡράκλειον,

³⁹) Λ α ο ὑ ρ δ α ς, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 35, 36.

⁴⁰) Ν. Τ ω μ α δ ά κ η, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 237.

⁴¹) Βλ. Constantinus Porphyrogenitus, De thematibus et de administrando imperio. Accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Nesselingii commentariis. Recognovit Immanuel Bekkerus. Romae... MDCCCXLI, σελ. 392. Πρβλ. καὶ Σ. Κ ο ν ι δ ά ρ η, Αἱ Ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι τοῦ 1' αἰῶνος, «Κρητ. Χρονικά», Ζ', σελ. 462 - 478, ἐνθα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ Ἡρακλείου ἐκ τῶν δημοσιευομένων πινάκων.

⁴²) Hieroclis Synecdemus, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 427.

σιωποῦν ἔξ ἴσου χαρακτηριστικῶς μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ Συνεκδήμου καὶ τὰς ἐν τῇ ἀνωτέρω σημειωθείσῃ μελέτῃ τοῦ καθηγ. Σ. Κονιδάση μνημονευομένας πηγὰς. Ἐκτὸς ὅμως τῆς ἀποδεικτικῆς σιωπῆς των δυνάμεθα διὰ προσεκτικῆς μελέτης νὰ συναγάγωμεν ἔξ αὐτῶν καὶ μίαν, νομίζω, θετικὴν μαρτυρίαν: ὅτι ὁ χῶρος, ὅπου ἰδρυθῆ ὁ ἀραβικὸς Χάνδαξ, ἦτο πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ἐπιδρομῶν ἔρημος. Οὕτω κατὰ τὸν Γενέσιον: «Μονάστις δέ τις μετέπειτα προσφοιτήσας τῇ νήσῳ ἔφη αὐτοῖς (εἰς τοὺς Ἄραβας): εἴπερ ὄλωσ ἐθέλοιτε καταδυναστεῦσαι τῆς νήσου, ἀκολουθήσατέ μοι· καὶ ὅποι σιοχασόμενος παραδείξω ὑμῖν ἐπιτηδειότητα κτίσεως, ἐκεῖσε πόλιν οἰκοδομήσετε... Καὶ ἀπήνεγκεν αὐτοὺς εἰς τόπον λεγόμενον Χάνδακα, ἐν ᾧ ἡ πόλις τούτων ᾠκοδομηται, καὶ ταύτην πέριξ ἐτάφρωσαν»⁴³.

Κατὰ δὲ τοὺς Συνεχιστὰς τοῦ Θεοφάνους: «Τοῖς δ' Ἰσπανίοις εἶπας ἐν ταραχῇ καὶ μερίμνῃ διάγουσιν ἀνὴρ τις ἐκ τῶν ὀρέων τῆς νήσου ἐπικαταβάς μονασιῆς ἄλλον ἔφησεν εἶναι τόπον αὐτοῖς ἐπιτηδειότατον πρὸς πολίσματος κτίσιν... Καὶ ἅμα λαβὼν τὸν Χάνδακα τούτοις ἐπέδειξε, ἐνθα καὶ νῦν ἔκτισται ἡ πόλις αὐτῶν...»⁴⁴.

Τὰ ὑπὸ τοῦ Σφραντζῆ σχετικῶς γραφέντα εἶναι συγκεχυμένα πῶς οὕτω παρ' αὐτῷ συγγέεται ὁ Χάραξ μὲ τὸν Χάνδακα. Οὐχ ἦτον ὅμως τῶν ἄλλων σαφῶς γράφει καὶ οὗτος περὶ οἰκοδομήσεως πόλεως: «Ἐγεγόνει δ' αὐτοῖς ὁ πόλεμος καὶ ἡ προσβολὴ μακρόθεν, ἐνθα ἡ πόλις τοῦ Χάνδακος ᾠκοδομηται»⁴⁵.

Ὅσον δήποτε καὶ ἂν θελήσωμεν νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὴν γεωγραφικὴν ἐνημερότητα τῶν συγγραφέων τούτων (τοῦτο, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸν Ἱεροκλέα, εἶναι πολὺ δυσχερές), θὰ ἦτο λίαν τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οὗτοι ἦσαν τόσο κακῶς πληροφορημένοι, ὥστε νὰ ἀποσιωποῦν μὲν τὴν ὑπαρξιν λίαν ἐπιφανοῦς πόλεως, νὰ ὁμιλοῦν δὲ περὶ τοῦ χώρου, ἐνθα αὕτη ὑπῆρχεν, ὡς ἐντελῶς ἐρήμου. Ἰδίᾳ δέ, προκειμένου νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι κατὰ τὴν ἀ' βυζαντινὴν περίοδον ἡ πόλις αὕτη ὠνομάζετο Κρήτη καὶ εἶχε Πραιτώριον, θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀπαράδεκτον νὰ ἀποφύγωμεν τὴν ἐξήγησιν τῆς αὐστηρᾶς ταύτης σιωπῆς τῶν ἱστορικῶν κειμένων.

Ἄλλὰ καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης ἔξ ἴσου μὲ τοὺς συγγραφεῖς ἀντιφέρονται πρὸς τὰς γνώμας τοῦ καθηγ. Γωμαδάκη.

⁴³) Γενέσιος, (ἔκδ. Βόννης) σελ. 47.

⁴⁴) Θεοφάνους Συνεχισταί, (ἔκδ. Βόννης), σελ. 77.

⁴⁵) [Σ]φραντζῆς, (ἔκδ. Βόννης) I, σελ. 100.

Ἐνῶι δηλαδή κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὸν χῶρον τῆς πόλεως ἀνευρίσκονται λείψανα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου⁴⁶, ἐπιβεβαιουμένων οὕτω τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν τῶν ἀρχαίων γεωγράφων, οὐδὲν τοιοῦτον ἀνφυρέθη, μέχρι σήμερον, ἀνήκον εἰς τὴν α' βυζαντινὴν περίοδον⁴⁷.

Ἐπιβοηθητικῶς δυνάμεθα νὰ ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι τὸ Ἡράκλειον καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα «ἦτο μικρὸν καὶ ἄσημον πόλισμα καὶ εἶναι ἀμφίβολον, ἂν ἐγνωρίζομεν ποτὲ καὶ τὸ ὄνομά της ἀνευ τῆς βοήθειας τοῦ ἀρχαίου γεωγράφου»⁴⁸. Γνωστοῦ δ' ὄντος ὅτι πολλαὶ καὶ μεγάλαι⁴⁹ ἀρχαῖαι πόλεις τῆς Κρήτης σὺν τῷ χρόνῳ ἠρημώθησαν κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνας, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ τὸ Ἡράκλειον ὑπέστη τὴν αὐτὴν τύχην, ἐφ' ὅσον οὐδεμίαν ἔχομεν μεταγενεστέρως περὶ αὐτοῦ ἀσφαλῆ μαρτυρίαν⁴⁹, σημαντικαὶ δ' ἄλλως ἐνδείξεις πείθουν, ἢ του-

⁴⁶) Στ. Ξανθοῦ διδου, Χάνδαξ Ἡράκλειον, σελ. 145.

⁴⁷) Κατὰ βεβαίωσιν τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Πλάτωνος.

⁴⁸) Στ. Ξανθοῦ διδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις τῆς Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ., Γ', σελ. 66.

⁴⁹) Ὁ Cornelius (Creta Sacra, I, 236) ἀναφέρει ὅτι ὁ «Lequenius, qui eos tantummodo Episcopatus illustravit, in quibus aliquos invenit sedisse Episcopos, tresdecim urbes enumerat, quae Gortynam veluti matrem et Metropolim venerabantur. Hae sunt Cnossi, Arcadia... Heraclaeopolis...». Σχολιάζων δὲ τὴν πληροφορίαν ταύτην, περὶ τῆς ὑπάρξεως δηλ. Ἐπισκοπῆς Ἡρακλειουπόλεως, παρατηρεῖ: «Nullam ejusdem mentionem afferunt notitiae ecclesiasticae, sive eae quae Leoni Sapienti tribuntur, sive illae ampliores, quae Hieroclis nomine notantur. Et tamen in subscriptionibus ad acta VII Oecumenicae Synodi in civitate Nicaea celebratae, inter Cretae praesules invenitur: Theodorus Episcopus Heraclaeopolis, qui in indice Labbeano perperam traditur Episcopus Heraclaeopoleos in Armenia prima. Cum autem temporum vicibus Heraclium urbs mutato nomine ab insulanis, ut testatur Dominicus Niger lib. XI Comment. Geograph., Sethia vocata fuisset, episcopatus honorem etiam sub Venetorum ditione continuavit, unde, Episcopi Sithienses...» (Creta Sacra, I, 254).

Καὶ ἡ μὲν πληροφορία τοῦ Lequenius δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ἀπὸ τὴν κρατοῦσαν εἰς τὰς ἐνετικὰς πηγὰς σύγχυσιν Ἡρακλείου καὶ Σητείας (βλ. καὶ Ν. Πλάτωνος, Πόλεις τῆς Β. ἀκτῆς Κρήτης μεταξὺ Δρεπάνου καὶ Δίου Ἄκρου, «Κρητ. Χρονικά», Β' [1948], σελ. 361), ἢ δὲ ὑπὸ τοῦ Cornelius ἀπόρριψις τῆς ἐν τῷ indice Labbeano παραδόσεως, καθ' ἣν ὁ εἰς τὰ Πρακτικά τῆς ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμ. Συνόδου ὑπογραφόμενος Ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως ἀνήκει εἰς τὴν Ἀρμενίαν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Κρήτην, ἀποδοτέα εἰς τὴν μεγάλην τοῦ συγγραφέως τῆς Creta Sacra ἐμπιστοσύνην πρὸς τὰς πληροφορίας τοῦ D. Niger, εἰς τὸν ὅποιον major prae ceteris fides ex eo potissim est adhibenda, quod scriptor res ipsas prout praesens vidit et notavit ita se fideliter exarasse testatur» (Creta Sacra, I, σελ. 6

λάχιστον ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν, ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου αἰῶνος ὁ χῶρος τῆς ἀρχαίας πόλεως ἦτο τόπος ἔρημος καί, φυσικά, ἐστερημένος τοῦ ἀρχαίου του ὀνόματος⁵⁰.

Μ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ

τοῦ Προλόγου). Ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἡ σύγκρισις αὕτη Ἡρακλείου - Σητείας καὶ ἰδίᾳ ἢ πρὸς τὸν D. Niger ἐμπιστοσύνη, εἶναι προφανές ὅτι ὁ Cornelius δὲν θὰ ἀπέριπτε τὴν εἰς τὸν indicem Labbeanum παράδοσιν τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον, ὡς ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, οὐδεμία ἄλλη μνεῖα τῆς Ἐπισκοπῆς Ἡρακλειουπόλεως ὑπάρχει εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς· τῆς πόλεως δὲ Ἡρακλείου μιὰ μόνον μνεῖαν γνωρίζει τὴν ἐν τῷ Μηνολογίῳ τοῦ Βασιλείου, καθ' ἣν «*H e r a c l e a U r b s C r e t a e p a t r i a S a n c t i E n v a r e s t i , u n i u s e x d e c e m m a r t y r i b u s C r e t e n s i b u s*» (Creta Sacra, 1, 254. Πρβλ. Π. Κ. Χρήστου, Δύο ἐγκώμια τῶν Ἁγίων Δέκα μαρτύρων, «Κρητ. Χρονικά», Δ' [1950], σελ. 84: «καὶ ἀπὸ τὸ Ἡράκλειον Ἐυαρέστης καὶ Πόμπιος», καὶ Β. Λαοῦρδα, Παρατηρήσεις εἰς τὰ ἐγκώμια τῶν Ἁγ. Δέκα, «Κρητ. Χρονικά», Δ' [1950], σελ. 96). Ἀλλά, γνωστοῦ ὄντος ὅτι οἱ Ἁγιοὶ Δέκα ἐμαρτύρησαν κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα, ἡ μνεῖα τοῦ Ἡρακλείου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οὐδόλως ξενίζει, διότι τότε πιθανώτατα ἐσώζετο ἀκόμη τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων γεωγράφων μνημονευόμενον ὁμώνυμον πόλισμα.

⁵⁰) Ὁ Γ. Α. Σήφακας (Σελίδες ἐκ τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, Ε.Ε.Κ.Σ. Δ' [1941], σελ. 178 - 179 καὶ 191 - 194) ἰσχυρίζεται ὅτι «ἐκεῖ ὅπου μετὰ τὴν κατάκτησιν οἱ Ἄραβες ἵδρυσαν τὴν πρωτεύουσαν αὐτῶν Χάνδακα ὄχι μόνον προῦπῆρχε φρούριον βυζαντινόν, ἀλλὰ καὶ συνοικισμὸς παράλιος, οὔτινος ἀγνοούμεν τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἑκτασιν». Τὰ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου προσαγόμενα στοιχεῖα εἶναι ψιλοὶ συλλογισμοί, ὧν ἡ βᾶσις (: «δὲν δύναται τις νὰ φαντασθῇ ὅτι ἀπὸ τῆς βορείας παραλίας οὐδεμία ἐπικοινωνία ἐγένετο ἢ ὅτι διεξήγετο ἀπὸ σημείου τινὸς ἐρήμου») εἶναι προφανῶς ἐσφαλμένα. Τοιαύτη *detuctio ad absurdum* θὰ ἦτο χρήσιμος, ἐὰν δὲ ὑπῆρχον ἄλλοι λιμένες εἰς τὴν βορείαν παραλίαν τῆς Κρήτης.